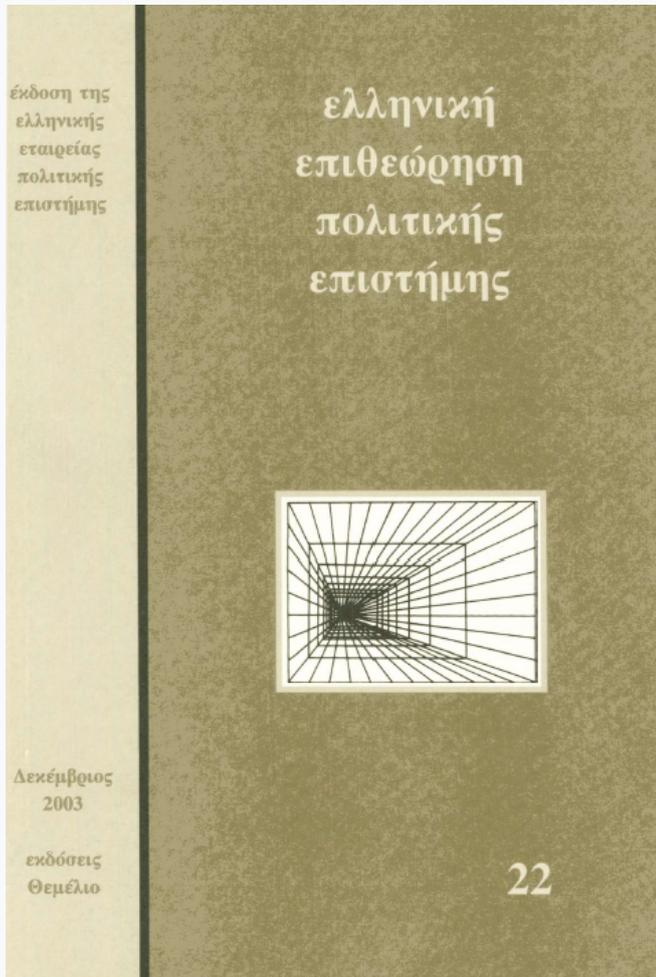

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 22, Αρ. 1 (2003)

Η κοινωνική πολιτική ανάμεσα σε κράτος και αγορά: κριτική επισκόπηση της ελληνικής βιβλιογραφίας

Πάνος Καζάκος, Δημήτρης Μπουρίκος

doi: [10.12681/hpsa.14749](https://doi.org/10.12681/hpsa.14749)

Copyright © 2017, Πάνος Καζάκος, Δημήτρης Μπουρίκος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καζάκος Π., & Μπουρίκος Δ. (2017). Η κοινωνική πολιτική ανάμεσα σε κράτος και αγορά: κριτική επισκόπηση της ελληνικής βιβλιογραφίας. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 22(1), 175–202.
<https://doi.org/10.12681/hpsa.14749>

**Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΚΡΑΤΟΣ
ΚΑΙ ΑΓΟΡΑ. ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ****

Βιβλιογραφικό Δοκίμιο

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Η κοινωνική πολιτική συνιστά ένα από τα πεδία στα οποία αναγνωρίζεται γενικά ότι πρέπει να γίνουν περισσότερο ή λιγότερο σημαντικές αλλαγές επειδή άλλαξαν οι γενικότερες συνθήκες στις οποίες ασκείται. Η κοινωνική πολιτική περιλαμβάνει την κοινωνική ασφάλιση, την κοινωνική πρόνοια (προσωπικές κοινωνικές υπηρεσίες) και το υγειονομικό σύστημα. Στην Ελλάδα σημειώνονται κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 αλλεπάλληλες προσπάθειες μεταρρύθμισης διαφόρων τμημάτων της κοινωνικής πολιτικής (του «κοινωνικού κράτους»). Ανάλογες προσπάθειες βρίσκονται σε εξέλιξη από καιρό σε ολόκληρη σχεδόν την Ευρώπη, προκαλώντας σκληρές αντιπαραθέσεις.

Γεγονός είναι ότι η κοινωνική πολιτική αφορά πολλούς παίχτες και όχι μόνον όσους επωφελούνται παροχών πάσης φύσης. Η σχετική της σημασία στο σύνολο της οικονομίας είναι προφανής. Στην Ελλάδα 20,4% του ΑΕΠ πηγαίνει σε αυτή (στοιχεία για το 2001, βλ. Κοινωνικό Προϋπολογισμό έτους 2002, Υπ. Εργασίας & Κοιν. Ασφαλίσεων, Αθήνα, 2002). Αφορά συνταξιούχους, αποδέκτες υπηρεσιών πρόνοιας (οικογένειες, άτομα με ειδικές ανάγκες), άνεργους, εργαζόμενους σήμερα (που φορολογούνται) ή και νέους που δεν έχουν ακόμη εισέλθει στην αγορά εργασίας, διοικητικούς μηχανισμούς ταμείων, χρηματοπιστωτικές αγορές, επιχειρήσεις δια-

* Ο Πάνος Καζάκος είναι Καθηγητής του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών και ο Δημήτρης Μπουρίκος είναι Πολιτικός Επιστήμονας, Μεταπτυχιακός Υπότροφος του ΙΚΥ.

** Οι συγγραφείς ευχαριστούν τους δύο ανώνυμους κριτές για τις επικριτικές παρατηρήσεις τους.

φορετικών επιδόσεων και μεγέθους. Και μόνο αυτή η ενδεικτική παράθεση των παικτών (και συμφερόντων) αρκεί για να αναδείξει τον εξόχως *πολιτικό χαρακτήρα* του ζητήματος.

Το όλο σύστημα βαρύνεται σήμερα με αβεβαιότητες. Σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη της Επιτροπής Ε.Ε., η αναμενόμενη αύξηση μόνο των συντάξεων ως ποσοστό του ΑΕΠ από το 2015 και μετά προκαλεί ανησυχίες για την ικανότητα του συνταξιοδοτικού συστήματος να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του και να εξασφαλίσει ανεκτά επίπεδα ζωής για τους συνταξιούχους (Commission/ERC, 2001).¹ Άλλα τμήματα του κοινωνικού κράτους (ασφάλιση ανέργων, πρόνοια) βαρύνονται επίσης με αβεβαιότητες και η γενική τάση είναι να αναμορφωθούν. Έτσι, βρισκόμαστε σε μια εποχή που το σύστημα δεν ανταποκρίνεται στο βασικό κοινωνικό αίτημα για σταθερότητα (και, πιθανόν, δεν εκπληρώνει τους σκοπούς του).

Σήμερα, λίγοι αμφισβητούν ότι ασκούνται πολλαπλές πιέσεις πάνω στο ιστορικά διαμορφωμένο κοινωνικό κράτος. Μια πηγή είναι, για παράδειγμα, η γήρανση του πληθυσμού η οποία θέτει όρια στην ικανότητα και τωρινή πρακτική κοινωνικών παροχών, που απαιτούν υψηλότερους φόρους από εκείνους που οι κοινωνίες είναι διατεθειμένες να πληρώσουν. Τα προβλήματα εντείνονται και από τη δομή των παροχών. Τέλος, η εξέλιξη της τεχνολογίας και των αγορών εργασίας υπέσκαψαν το έδαφος πάνω στο οποίο αναπτύχθηκαν στο παρελθόν τα ρυθμιστικά συστήματα στις αγορές εργασίας, οι εξισωτικές μισθολογικές τάσεις και άλλα κοινωνικά προγράμματα (Καζάκος, 2000).

Στο κείμενο αυτό εξετάζουμε την ελληνική ακαδημαϊκή συζήτηση γύρω από ορισμένα κρίσιμα θέματα του κοινωνικού κράτους, όπως ο χαρακτήρας («ιδιαιτερότητα») του τωρινού συστήματος, η οικονομική βιωσιμότητα, ο ρόλος του κράτους και της αγοράς, οι επιπτώσεις του εξωτερικού περιβάλλοντος. Ενδιαφέρουν πρωτίστως οι πολιτικές πτυχές των προβλημάτων οι οποίες, πάντως, δύσκολα κατανοούνται πλήρως χωρίς τις οικονομικές (ποιες οικονομικές συνέπειες έχει ένα μέτρο πολιτικής ή μια ρύθμιση) και νομικές (ποιοι ακριβώς είναι οι τυπικοί κανόνες του παιγνιδιού). Επικεντρώνουμε την προσοχή σε μελέτες που περιέχουν έντονα

1. Σύμφωνα με τη μελέτη της Commission, οι δαπάνες για συντάξεις ως ποσοστό του ΑΕΠ θα διαμορφωθούν στο 12,6% το 2010, 15,4% το 2020, 19,6% το 2030 και 24,8% το 2050. Βλ., επιπλέον, και την έκθεση του ΔΝΤ για το ελληνικό συνταξιοδοτικό σύστημα (IMF, 2002).

στοιχεία πολιτικής ανάλυσης και, βέβαια, νέας πολιτικής οικονομίας.

Σημειώνουμε, όμως, εξ αρχής ότι στην ακαδημαϊκή συζήτηση παρατηρείται συχνά ένας αντιπαραγωγικός εντέλει διαχωρισμός των νομικών δικαιωμάτων (της θεσμικής-νομικής πτυχής) τόσο από τις πολιτικές διεργασίες που οδήγησαν στην αναγνώρισή τους, όσο και από τις οικονομικές δυνατότητες της χώρας ή, σε αυστηρότερη γλώσσα, από τους οικονομικούς περιορισμούς. Μια υπόθεση που διατυπώνεται συχνά και συνήθως αναφέρεται στην κυριαρχία ασαφών εννοιών στη σχετική συζήτηση, όπως δημόσιο συμφέρον κ.ά., είναι ότι ο φορμαλισμός αυτός συνδέεται με τη νομική παιδεία πολλών μελετητών και την ανυπαρξία διεπιστημονικού διαλόγου. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια φαίνεται ότι πολλαπλασιάζονται οι προσπάθειες για ένα διεπιστημονικό διάλογο. Ενθαρρυντικό γεγονός προς αυτή την κατεύθυνση είναι η έκδοση συλλογικών τόμων για την κοινωνική πολιτική που δίδουν την ευκαιρία για διεπιστημονική προσέγγιση, πολλές φορές όμως, υπό την επίδραση της ιδεολογικής νοσταλγίας, εις βάρος της συνοχής και του σαφούς θεωρητικού πλαισίου (βλ. χαρακτηριστικά τους συλλογικούς τόμους: Σακελλαρόπουλος, 1999· Γετίμης - Γράβαρης, 1993· Πετραλιάς - Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα, 1991).

Έχει υποστηριχθεί ότι η ακαδημαϊκή συζήτηση εδώ (και αλλού) επικεντρώνεται μονόπλευρα σε ζητήματα συνταξιοδοτικής πολιτικής (Σωτηρόπουλος, 1999α, σ. 143 κ.ε.). Αυτός ο αναμφίβολα σοβαρός περιορισμός της θεματικής του κοινωνικού κράτους δεν είναι ωστόσο αδικαιολόγητος, αν σκεφθούμε ότι οι συνταξιούχοι είναι σήμερα η μεγαλύτερη κοινωνική ομάδα στην Ελλάδα (ανέρχονται σε περίπου 2 εκατομμύρια) ενώ οι συντάξεις υπερβαίνουν το ήμισυ των κοινωνικών δαπανών, περιορίζοντας έτσι ασφυκτικά τα περιθώρια για άλλους τομείς κοινωνικής πολιτικής, π.χ. για την υποστήριξη νεοεισερχομένων στην αγορά, οικογενειών, κλπ. Πάντως το ανά χείρας κείμενο λαμβάνει υπ' όψιν και τις σπουδαιότερες συνεισφορές σε τομείς όπως η κοινωνική πρόνοια.

Προτού προχωρήσουμε στη μελέτη των απόψεων σε επιλεγμένα θέματα, θεωρούμε σκόπιμο να σημειώσουμε ότι υπάρχουν μερικές χρήσιμες και περισσότερο ή λιγότερο απαιτητικές εισαγωγές ή γενικές μελέτες. Ξεχωρίζουμε από τις πλέον πρόσφατες τη μελέτη του Βουρλούμη (2002) για το κοινωνικοασφαλιστικό σύστημα, του Νίκου Μούση (2002) και της Νικολακοπούλου-Στεφάνου (2002)

για την ευρωπαϊκή κοινωνική πολιτική και του Αμίτση (2001) για το σύστημα κοινωνικών υπηρεσιών. Επίσης, η εξέταση διαφόρων *πολιτικο-ιστορικών πτυχών της κοινωνικής πολιτικής* αποτελεί αναγκαίο συμπλήρωμα της μελέτης των προνοιακών καθεστώτων, ικανό να αναδείξει τις ιδιαιτερότητες του κοινωνικού και πολιτικού περιβάλλοντος μίας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου και να υποβοηθήσει τη διαδικασία συγκρότησης θεωρητικών προτύπων για την ερμηνεία των προνοιακών καθεστώτων. Μελέτες που εστιάζουν σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους είναι αυτές των Σωτηρόπουλου (1999β) για την κοινωνική πολιτική της δικτατορίας, του Λιάκου (1993) για την εργασία και την κοινωνική πολιτική στον Μεσοπόλεμο (βλ. και Μαυρέα, 1993 για την ίδια περίοδο) και του Βενιέρη για τη μεταπολεμική περίοδο (Venieris, 1996).

Τέλος, η μελέτη του Γιάννη Βούλγαρη (1994) περιλαμβάνει ένα πανόραμα των θεωριών, στις οποίες εδράζεται η συντηρητική και φιλελεύθερη κριτική του κοινωνικού κράτους και οι οποίες επηρέασαν την ελληνική ακαδημαϊκή συζήτηση. Ιδιαίτερη θέση κατέχει η πολιτική-θεσμική οπτική του James Buchanan, σύμφωνα με την οποία ο πλειοψηφικός κανόνας σε συνδυασμό με την εγωϊστική-μυωπική συμπεριφορά πολιτικών και την αναπόφευκτη γραφειοκρατική ιδιότητα οδήγησαν στον απειλητικό για την ελευθερία Λεβιάθαν του παρεμβατικού κράτους (Βούλγαρης, 1994, σ. 75-112).

2. ΣΧΟΛΕΣ ΣΚΕΨΗΣ;

Όπως και σε άλλα θέματα έτσι και στην κοινωνική πολιτική μπορούμε να διακρίνουμε διαφορετικές σχολές σκέψης. Αν και η γενικότερη τάση φαίνεται ότι είναι ένας χαλαρός εκλεκτικισμός που αντλεί από διακριτές θεωρίες, ωστόσο μπορούμε να κατατάξουμε τις μελέτες που εξετάσαμε σε τρεις «σχολές σκέψης»:²

2. Η προτεινόμενη ταξινόμηση δεν είναι χωρίς προβλήματα και πρέπει να αντιμετωπισθεί ως ένα πρώτο ερέθισμα στην προσπάθεια να κάνουμε διανγέστερο το τοπίο των ιδεών και των πολιτικών. Η τοποθέτηση των ακαδημαϊκών στη μία ή την άλλη σχολή δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν διαφορές μεταξύ τους. Θεωρητικά, πάντως, είναι δυνατές άλλες ταξινομήσεις. Μια εναλλακτική πρόταση θα ήταν να ακολουθήσουμε τη μόδα των πολιτικών ιδεών και να κατατάξουμε τις συνηγορίες σε τρεις σχολές- την ετατιστική, τη φιλελεύθερη και εκείνη του «τρίτου δρόμου» προς τον οποίο τελευταία συγκλίνουν πολλοί ερευνητές ορμώμενοι από διαφορετικές αφετηρίες. Θα ήταν ενδιαφέρον πείραμα, τότε, να ζητηθεί από τους

α) Η πρώτη αντανάκλα την *ετατιστική παράδοση* που είναι πλούσια σε αποχρώσεις αλλά γενικά χαρακτηρίζεται από μια δυσπιστία έναντι της αγοράς και παραβλέπει τις θεμελιακές πηγές των αποτυχιών του κράτους (Ματσαγγάνης, 1999· Ρομπόλης, 1990· Λυμπεράκη, 1999· Σακελλαρόπουλος, 2001· Γετίμης - Γράβαρης, 1993). Γενικά, υποστηρίζει τη διατήρηση του δημοσίου και αναδιανεμητικού χαρακτήρα του ασφαλιστικού συστήματος, δηλαδή δύο βασικά χαρακτηριστικά του τωρινού συστήματος, παρά το γεγονός ότι πολλές συνεισφορές δεν αμφισβητούν τις τωρινές δυσλειτουργίες και την κακοδιαχείριση που συνδέονται με τον αυξημένο ρόλο του κράτους. Στην ίδια παράδοση μπορούμε να κατατάξουμε και τις θεσμικές-νομικές περιγραφές μέτρων πολιτικής και των (καλών) προθέσεων των κυβερνήσεων με την άρρητη υπόθεση ότι υπηρετούν το δημόσιο συμφέρον εξ ορισμού (Αμίτσης, 2001, για το σύστημα πρόνοιας). Ωστόσο, οι παρουσιάσεις αυτές χαρακτηρίζονται από υψηλό επίπεδο ενημέρωσης για τις λεπτομέρειες των συστημάτων και, συχνά, καταλήγουν σε προτάσεις επιδιόρθωσής τους.

Στο εσωτερικό της ετατιστικής σχολής υπάρχουν έργα που, σε γενικές γραμμές, υποστηρίζουν το status quo και προτείνουν κυρίως την αύξηση των πόρων που διατίθενται είτε για το σύνολο είτε για συγκεκριμένα τμήματα της κοινωνικής πολιτικής υιοθετώντας τη γενική γραμμή «όσο περισσότερα τόσο το καλύτερο» (the bigger the better), ενώ άλλα υποστηρίζουν ρητά την ανάγκη μεταρρύθμισης (Λυμπεράκη, 1999· Ματσαγγάνης, 1999), την οποία ορίζουν διαφορετικά από την επόμενη σχολή.

β) Δεύτερη είναι η *μετριοπαθής φιλελεύθερη σχολή* (Τήνιος, 2003· Αθανασίου, 2002· Βενιέρης, 1996· Λέανδρος, 1996· Βουρλούμης, 2002). Εδώ η έμφαση είναι στην ατομική ευθύνη, που όμως ενδυναμώνεται με κατάλληλα κίνητρα, και στην ανταποδοτικότητα των εισφορών. Η σχολή αυτή δεν προτείνει πάντως, στην περίπτωση της κοινωνικής ασφάλισης, την πλήρη κατάργηση του αναδιανεμητικού χαρακτήρα του συστήματος, αλλά μάλλον ένα σύστημα τριών πυλώνων, εκ των οποίων ο ένας θα είναι προαιρετικός (Ξαφά, 2001, σ. 157-158).

Στη σχολή αυτή μπορούν να τοποθετηθούν πολλές τεχνικές-οι-

συγγραφείς να αυτοτοποθετηθούν σε κάποια από τις σχολές. Το αποτέλεσμα θα επιβεβαίωνε πιθανόν προβλέψεις τύπου Anthony Downs!

κονομικές μελέτες (Υφαντόπουλος, 2001) που έχουν ως αντικείμενο την οικονομική ανάλυση του συστήματος κοινωνικής προστασίας. Η έμφασή τους είναι στην έννοια της αποτελεσματικότητας. Χρησιμοποιούν εκτεταμένα τη στατιστική ανάλυση. Όμως, δεν συνδέουν την ανάλυσή τους με το γενικότερο πλαίσιο λειτουργίας του συστήματος (π.χ. πολιτικό σύστημα). Θετική συμβολή της σχολής αυτής είναι η κατανόηση μέρους των συνεπειών του συστήματος και αποδυνάμωση μύθων και συνδρόμων (π.χ. το σύνδρομο «the bigger the better») της δημόσιας συζήτησης: η εμπειρική ανάλυση δείχνει ότι η ολοένα και μεγαλύτερη κοινωνική δαπάνη δεν οδηγεί αναγκαστικά και σε θεραπεία των κοινωνικών προβλημάτων (π.χ. μείωση της φτώχειας).

γ) Η *πολιτικο-κοινωνιολογική σχολή*³ (Πετμεξίδου, 1996· Σωτηρόπουλος, 1999α, 1999β, 2003, κ.ά.) έχει ως βασικά αναλυτικά εργαλεία τη συγκρότηση και λειτουργία του νεοελληνικού κράτους, τις πελατειακές του ιδιότητες, τις σχέσεις με την κοινωνία και τα οργανωμένα συμφέροντα. Η συμβολή της σχολής αυτής είναι ιδιαίτερα σημαντική στην κατανόηση της δόμησης του σύγχρονου κράτους πρόνοιας στη χώρα μας και των ανισοτήτων που το χαρακτηρίζουν, ωστόσο πολλές φορές κινείται σε απλουστευμένα και γραμμικά μοντέλα, παρακάμπτοντας μία σειρά ενδιάμεσων μεταβλητών (π.χ. αξιακά και πολιτισμικά «αποθέματα») και υποσκάπτοντας την καθολικότητα των εν λόγω υποθέσεων εργασίας.

Θεωρούμε ότι ο *συνδυασμός εμπειρικών στοιχείων και ευρημάτων καθώς και ερευνητικών εργαλείων της τεχνοκρατικής σχολής με το θεωρητικό και εννοιολογικό υπόβαθρο της πολιτικο-κοινωνιολογικής σχολής* θα μπορούσε να αποτελέσει ένα πιο ολοκληρωμένο και στοχευμένο ερευνητικό πλαίσιο για τη μελέτη της ελληνικής κοινωνικής πολιτικής. Για παράδειγμα, ο ρόλος των άτυπων δικτύων φροντίδας στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών δεν αποτελεί απλώς πρόβλημα μεταφοράς κρατικών ευθυνών στην οικογένεια, όπως θα υπέθετε η ετατιστική σχολή, ούτε έναν καλό τρόπο εξοικονόμησης πόρων όπως θα ανέλυε η τεχνοκρατική προσέγγιση αλλά, όπως θα προέβαλε η πολιτικο-κοινωνιολογική σχολή, μία

3. Βλ. για την πολιτικο-κοινωνιολογική σχολή σκέψης όσον αφορά την ερμηνεία της ανάπτυξης του ελληνικού κράτους πρόνοιας, Δ. Α. Σωτηρόπουλος, «"Όψεις Βαβυλωνίας": Ερμηνείες της μεταπολεμικής ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα», στο Δ. Βενιέρης - Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Η κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

σύνθετη διαδικασία που αντανακλά συγκεκριμένες κοινωνικοπολιτικές καταστάσεις και εξελίξεις που σχετίζονται με τον ρόλο της γυναίκας στην ενδοοικογενειακή κατανομή ρόλων και εξουσιών, τις διαγενεακές σχέσεις, τον ρόλο της κοινωνίας των πολιτών καθώς και τη «φύση» του κράτους – πλουραλιστικό, αυταρχικό, κ.ά.

Ένα «ιδιαίτερο» μοντέλο κοινωνικής πολιτικής;

Στη γενικότερη συζήτηση έχουν προταθεί διάφορες τυπολογίες των κοινωνικών συστημάτων ανάλογα με τα κριτήρια. Στην ελληνική ακαδημαϊκή συζήτηση γίνεται συχνά αναφορά σε αυτές (Καζάκος, 2000· Μαρσαγγάνης, 1999α· Ρήγα, 1993· Κατρούγκαλος, 1996, κ.ά.). Στην πολιτική συζήτηση οι άξονες μετατοπίζονται αυθαίρετα. Γεγονός είναι, πάντως, ότι οι τυπολογίες προσφέρονται μόνο για μια πρώτη συγκριτική προσέγγιση των προβλημάτων, γιατί σε κάθε χώρα η κοινωνική πολιτική έχει όντως τις ιδιαιτερότητές της ως αποτέλεσμα της ιστορικής και οικονομικής εξέλιξης.

Μια συνήθης διάκριση ξεχωρίζει το φιλελεύθερο αγγλοσαξωνικό, το κεντροευρωπαϊκό κορπορατιστικό (και συντηρητικό), το σκανδιναβικό-σοσιαλδημοκρατικό και το «νότιο». Ο Μάνος Μαρσαγγάνης, ακολουθώντας τις ιδέες του Ferrera και άλλων, υποστηρίζει ότι το ελληνικό κοινωνικό κράτος ανήκει στον ιδιαίτερο τύπο κοινωνικού κράτους που χαρακτηρίζει τις χώρες της νότιας Ευρώπης. Αυτή η παραλλαγή χαρακτηρίζεται από καθυστερημένη θεσμοθέτηση και επέκταση κοινωνικών προγραμμάτων, από την ύπαρξη σημαντικών κενών στην κοινωνική προστασία και την ταυτόχρονη ύπαρξη «νησίδων υπερπροστασίας» (1999, σ. 21-23). Η επιχειρηματολογία περί ενός ιδιαίτερου νοτίου μοντέλου δεν συναντά καθολική αποδοχή: οι Κατρούγκαλος (1996) και Katrougalos - Gabriella Lazaridis (2002) υποστηρίζουν (και αποσαφηνίζουν στο εξαιρετικό δεύτερο έργο) ότι το ελληνικό κράτος πρόνοιας αποτελεί ένα υπανάπτυκτο, λόγω της διαφορετικής τροχιάς ανάπτυξης, ηπειρωτικό (κορπορατιστικό) προνοιακό καθεστώς. Οι διαφορές είναι περισσότερο ποσοτικές (π.χ. ύψος δαπανών) παρά ποιοτικές (ομάδες κάλυψης, ρόλος των ηλικιωμένων, κ.ά.).

Γεγονός είναι, όπως αναφέραμε, ότι η κοινωνική πολιτική κάθε χώρας, εξεταζόμενη στις λεπτομέρειές της, εμφανίζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Οι διαφορές είναι προϊόν της πολιτικής κουλτούρας, των διεθνών επιρροών, εκτάκτων γεγονότων (π.χ. ενός εμφυ-

λίου πολέμου) αλλά και κρίσιμων πολιτικών επιλογών του παρελθόντος που καθορίζουν μακροχρόνιες τάσεις και τυπικές θεσμικές δομές. Ωστόσο, οι μεγάλες κατηγοριοποιήσεις είναι χρήσιμες, κατά τον βαθμό που αναδεικνύουν μερικά βασικά κοινά χαρακτηριστικά και προβλήματα προσαρμογής.

Η συγκριτική ανάλυση μπορεί να προσφέρει πληρέστερη εικόνα των διαφορών και των ομοιοτήτων, των αποκλίσεων και των συγκλίσεων.

3. ΣΥΜΠΤΩΜΑΤΑ ΠΑΘΟΛΟΓΙΑΣ

Η συνήθης πλέον κριτική στο τωρινό σύστημα κοινωνικής πολιτικής αναφέρεται κατά κανόνα στην αναποτελεσματικότητά του, στον κατακερματισμό, στις ανισότητες, στη ρευστότητα, στην ελλειμματικότητα, στη μη ανταπόκριση σε νέες και παλαιές ανάγκες, κλπ. Γενικά, οι περισσότεροι μελετητές συμφωνούν ότι υπάρχουν σοβαρά προβλήματα οικονομικής βιωσιμότητας και αποτελεσματικότητας και αναδεικνύουν τα σχετικά προβλήματα. Ωστόσο, είναι διακριτή η τάση έμφασης σε διαφορετικές αιτίες που επηρεάζει και τις προτάσεις πολιτικής. Ο Ρομπόλης (1990) θέτει στο επίκεντρο της ανάλυσης τη διαρκή διαρροή πόρων από την κοινωνική ασφάλιση μέσω της υποχρεωτικής κατάθεσης των αποθεματικών στην ΤτΕ με χαμηλό επιτόκιο και τη μείωση των ασφαλιστικών εισφορών επαγγελματιών ομάδων. Υπενθυμίζει, επιπλέον, ότι τα ασφαλιστικά ταμεία χρησιμοποιήθηκαν για την άσκηση προνοιακής-κοινωνικής πολιτικής (π.χ. συνταξιοδότηση ομογενών από την Αίγυπτο), πράγμα που συνέβαλε στον δυϊσμό του συστήματος και ενίσχυσε τις δυσχέρειες στην αξιολόγησή του. Υποβαθμίζει, όμως, τη σημασία των δημογραφικών αλλαγών και των νέων συνθηκών στις ευρωπαϊκές αγορές για το μέλλον του συστήματος. Δείχνει να εκτιμά ότι η συζήτηση που διεξάγεται σήμερα σε όλη την Ευρώπη για τα ίδια θέματα δεν αφορά την Ελλάδα!

Η έκθεση Σπράου για το ασφαλιστικό διαπίστωνε ότι «το σημερινό ασφαλιστικό σύστημα συνδυάζει νησίδες υπερβολικής προστασίας με πραγματικές περιπτώσεις ένδειας» (Σπράος, 1997. Βλ. επίσης, για τις ανισότητες, Βενιέρης στο Κρεμαλής, 1996· Ματσαγγάνης, 1999α· Τήνιος, 2003, κ.ά.). Ειδικότερα ο δημόσιος τομέας με τις αποτελεσματικότερες οργανώσεις συμφερόντων διεκδίκησε

και, γενικά, πέτυχε υψηλότερα συνταξιοδοτικά δικαιώματα από τον μέσο όρο του πληθυσμού. Και τα τελευταία χρόνια ο κρατικός προϋπολογισμός κλήθηκε να προικίσει τα ασφαλιστικά ταμεία του ΟΤΕ και της ΔΕΗ με κεφάλαια δισεκατομμυρίων για να καλύψει τα τωρινά και προβλεπόμενα ελλείμματά τους ενόψει μερικών ιδιωτικοποιήσεων (οι οποίες στο μεταξύ, έγιναν).

Στον τομέα της κοινωνικής πρόνοιας δαπιστώνεται επίσης ότι οι πολιτικές που ακολουθήθηκαν είχαν αποσπασματικό χαρακτήρα, οδήγησαν στον κατακερματισμό του τομέα και δεν απέφεραν μια δίκαιη και λογική κατανομή των πόρων, ούτε τον αναγκαίο συντονισμό (Βενιέρης στο Κρεμαλής, 1996, σ. 265 κ.ε.).

Η αποτυχία της κοινωνικής πολιτικής να μειώσει τις ανισότητες είναι και στο επίκεντρο των μελετών για τη φτώχεια που εν μέρει προκαλείται ή συνδέεται με τις συντάξεις. Η στατιστική υπηρεσία της Ε.Ε. διαπιστώνει σε πρόσφατη έκθεσή της ότι οι πάσης φύσης παροχές δεν βελτιώνουν παρά οριακά την κατάσταση των φτωχών ελλήνων πολιτών, δηλαδή εκείνων, που σύμφωνα με τους ορισμούς της έχουν εισόδημα μικρότερο του 60% του μέσου όρου. Στην κατηγορία αυτή ανήκει περίπου το 22% του πληθυσμού (Eurostat, 2003). Με άλλα λόγια, οι διάφορες παροχές δεν πετυχαίνουν τον στόχο τους. Έχει, ωστόσο, αντιταχθεί ότι η διαπιστούμενη χαμηλή αποτελεσματικότητα οφείλεται (α) στον ορισμό των κοινωνικών δαπανών που υιοθετούν ορισμένες στατιστικές, και (β) στο ότι οι περισσότερες σχετικές δαπάνες κατευθύνονται προς άτομα που είναι τόσο φτωχά, ώστε και μετά τις εισπράξεις τους από το κράτος να μη ξεπερνούν το όριο της φτώχειας.

4. ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΤΩΡΙΝΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΒΙΩΣΙΜΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ;

Οι απαντήσεις που δίνονται στο κρίσιμο αυτό ερώτημα διαφέρουν. Οι Ρομπόλης - Ρωμανιάς - Μάργιος (2001) υποστηρίζουν ότι το ασφαλιστικό σύστημα είναι βιώσιμο αρκεί το κράτος να αναλάβει τις ευθύνες του. Η αναλογιστική μελέτη της ΓΣΕΕ θεωρεί ότι το ερώτημα: αν υπάρχει κίνδυνος κατάρρευσης, «τίθεται σκόπιμα για να μεγιστοποιήσει τις υφιστάμενες αδυναμίες και ότι, στην πραγματικότητα, δεν υπάρχει ο παραμικρός κίνδυνος κατάρρευσης ενός συστήματος κοινωνικών ασφαλίσεων, αφού τελικός εγγυητής των πληρωμών του συστήματος είναι ο κρατικός προϋπο-

λογισμός» (Ρομπόλης - Ρωμανιάς - Μαργιός, 2001, σ. 189 κ.ε.). Φυσικά, η ίδια μελέτη αμφισβητεί την εγκυρότητα όλων των αναλογιστικών μελετών (ΟΟΣΑ, Ε.Ε., κ.ά.) που αναδείχνουν μακροχρόνια ακάλυπτα ελλείμματα. Υποστηρίζει ότι η αύξηση του ποσοστού απασχόλησης και υψηλοί ρυθμοί μεγέθυνσης θα μειώσουν τα αναλογιστικά ελλείμματα που υπάρχουν. Σε κάθε περίπτωση, απαιτείται αύξηση της ροής πόρων από τον προϋπολογισμό στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης. Για τον λόγο αυτό η μελέτη ανησυχεί ότι οι πρώτιστοι στόχοι στο πλαίσιο της ΟΝΕ, δηλαδή ο χαμηλός πληθωρισμός και τα υγιή δημόσια οικονομικά, θα έχουν επιπτώσεις στην ασφαλιστική μεταρρύθμιση! (ό.π.).

Στον αντίποδα βρίσκονται οι Τήνιος (2003), που υπενθυμίζει τη συσώρευση ακάλυπτων υποχρεώσεων, Βουρλούμης (2002), κ.ά. «Ουσιαστικές αλλαγές», καταλήγει ο Τήνιος, «είναι απόλυτα απαραίτητες» (Τήνιος, 2003, σ. 210 κ.ε.). Σε αυτές εντάσσει, πρώτον, τον εξορθολογισμό του ισχύοντος συστήματος, ώστε να γίνει δικαιότερο, διαφανέστερο και προσανατολισμένο στην ανάπτυξη και, δεύτερον, την εισαγωγή κεφαλαιοποιητικών πυλώνων ώστε να ξεπερασθεί η μονολιθικότητα του τωρινού.

Παρά τις διαφορές απόψεων διαμορφώθηκε ευρεία συναίνεση ότι επιβάλλονται πλέον τομές στην κοινωνική πολιτική (και όχι μόνον σε αυτή). Η συναίνεση αποτυπώνεται στη «βιβλιογραφία επισήμων κειμένων» των ελληνικών αρχών (Τράπεζα της Ελλάδος, κ.ά.) και του συστήματος συνεργασίας στην Ε.Ε., στο οποίο συμμετέχει η χώρα (βλ. ιστοσελίδα *Europa*).

Την ανάγκη για ριζικές αλλαγές στην κοινωνική πολιτική δέχονται και όσοι εξετάζουν ευρύτερα ζητήματα πολιτικής και δεν παραβλέπουν τις εμπειρίες άλλων ευρωπαϊκών κρατών. Ο Ν. Μουζέλης, λόγου χάρη, απαιτεί «κοινωνικό εκσυγχρονισμό» έχοντας επεξεργασθεί τις εμπειρίες του βρετανικού «τρίτου δρόμου». Σε σειρά κειμένων αναλύει τις σχετικές καινοτομίες των Εργατικών (επιστροφές φόρων σε χαμηλά εισοδήματα στο πλαίσιο ενός συστήματος tax credits, κατάργηση της αρχής της καθολικότητας των παροχών, σύνδεση των επιδομάτων ανεργίας με τον στόχο της επανένταξης των ανέργων στην παραγωγή) που συνεπάγονται εν πολλοίς ρήξεις με παραδοσιακές αριστερές αντιλήψεις (Μουζέλης, 2002, σ. 50-53, 127-129, κ.α.).

5. ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ: Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗΣ ΤΟΥ

Οι περισσότερες μελέτες συνδέουν την τωρινή παθολογία με το πελατειακό κράτος της Δεξιάς και της Αριστεράς. Οι αναφορές γενικά στο πελατειακό κράτος κατά κανόνα δεν συνοδεύονται από εμπειρικές περιπτωσιολογικές μελέτες ή άλλες εμπειρικές διερευνήσεις του φαινομένου και του τρόπου που στην πράξη επηρέασε τη δομή και τον χαρακτήρα της κοινωνικής πολιτικής. Συχνά προσλαμβάνουν τον χαρακτήρα καταγγελίας παρά σοβαρής παρουσίασης και σε βάθος ανάλυσης, ως εάν το πελατειακό σύστημα να ήταν απλά υπόθεση μερικών κακών πολιτικών και των δικτύων τους. Επίσης, δεν επεξεργάζονται τους μετασχηματισμούς του πελατειακού συστήματος από «φεουδαρχικό» ως το 1981 σε «γραφειοκρατικό» μετά το 1981 και τις πιθανές επιπτώσεις για τον χαρακτήρα και τη δομή της κοινωνικής πολιτικής. Τέλος, οι γενικές αναφορές στο πελατειακό σύστημα, παρά τη χρησιμότητα των συνεισφορών στις οποίες εμπεριέχονται, παραβλέπουν συχνά τις δυνατότητες της νέας πολιτικής οικονομίας, που αναδεικνύει τη σημασία βασικών συμπεριφορικών προτύπων, των θεσμών, ρόλων διαφόρων ενδιαμέσων αρχών (π.χ., του ΙΚΑ), οργανωμένων συμφερόντων και κυρίαρχων αξιών.

Ωστόσο, δεν λείπουν προσεγγίσεις περισσότερο ή λιγότερο ολοκληρωμένες που εντάσσονται στην παράδοση της νέας πολιτικής οικονομίας. (Αθανασίου, 2002· Τήνιος, 2003, σ. 138 κ.ε· Βουρλούμης, 2002· Κουτσιαράς, 2002) και διευρύνουν το οπτικό πεδίο πέρα από τη στοιχειώδη πολιτική ανάλυση. Ο πρώτος, προσφέρει μια απάντηση στο ερώτημα πώς έγινε δυνατό ένα πελατειακό έστω σύστημα να ξεπεράσει τα όρια της οικονομικής φρόνησης· ο δεύτερος αναδεικνύει τις πιθανές συγκρούσεις συμφερόντων στο προσεχές μέλλον ανάμεσα σε διαφορετικές γενιές με βάση τη θεωρία του Downs. Επίσης, υποδείχθηκε ότι στην ελληνική περίπτωση μπορεί να δοκιμασθεί η εγκυρότητα των εξηγήσεων που προσφέρει η νέα πολιτική οικονομία και, ειδικότερα, ότι ο ρυθμός των μεταρρυθμίσεων στη χώρα επηρεάστηκε μάλλον από καλά οργανωμένα συμφέροντα παρά από ιδέες για το «γενικό καλό». Κατά συνέπεια, στη μεταρρυθμιστική σκηνή κυριάρχησαν οι συσχετισμοί και όχι η αποτελεσματικότητα (Kazakos, 2003).

Κατά τον Αθανασίου, το ασφαλιστικό σύστημα αποτέλεσε μείζον

πεδίο πιέσεων για την εξασφάλιση νέων μορφών οικονομικών δικαιωμάτων και περιουσιακών στοιχείων σε ρευστές συνθήκες, που εμπειρείχαν μεγάλη έκταση ανομίας και αυθαιρεσίας σε σύγκριση με παλαιότερα περιουσιακά δικαιώματα (Αθανασίου, 2002, σ. 60-61). Ένας σημαντικός λόγος που εξηγεί γιατί ήταν εύκολη η άνευ οικονομικού ανταλλάγματος απόκτηση της νέας μορφής περιουσιακών δικαιωμάτων (με τη μορφή κατοχυρωμένων συντάξεων που δεν θεμελιώνονται σε ανάλογες εισφορές) πρέπει να αναζητηθεί στον ετεροχρονισμό εισροών (ασφαλιστικών εισφορών) και εκροών (πληρωμών συντάξεων): οι εισπράξεις προηγούνται, οι εκροές έρχονται πολύ αργότερα. Στο μεταβατικό αυτό διάστημα έως την «ωρίμανση», τυχόν σοβαρά εγγενή προβλήματα του συστήματος σοβούν μεν αλλά δεν εκδηλώνονται ως ταμειακές δυσχέρειες και οικονομικά ελλείμματα. Έτσι π.χ. χαριστικές ασφαλιστικές ρυθμίσεις σήμερα δεν προκαλούν ταμιακές πιέσεις – μια ιδανική κατάσταση για πολιτικούς που ενδιαφέρονται για το άμεσο πολιτικό όφελος ή κόστος. Οι δυσκολίες, όμως, εμφανίζονται βέβαια κάποια στιγμή ή γίνονται ορατές στον (ασφαλιστικό) ορίζοντα. Αποτέλεσμα της άναρχης συσσώρευσης ασφαλιστικών δικαιωμάτων είναι τα ελλείμματα της ασφαλιστικής διαχείρισης, η υψηλή εισφοροδιαφυγή και οι επαπειλούμενες κρίσεις (Αθανασίου, 2002, σ. 64).

Σε μια από τις πλέον δημιουργικές μελέτες για τα σχετικά θέματα ο Πλάτων Τήνιος αναδεικνύει τις (τρέχουσες αλλά, κυρίως, επαπειλούμενες) θεμελιακές αντιθέσεις συμφερόντων με θεωρητικό υπόβαθρο την οικονομική θεωρία της Δημοκρατίας του Downs (1957). Στο πλαίσιο αυτό μπορεί πράγματι να υποστηριχθεί ότι υπάρχουν αντιτιθέμενα συμφέροντα των εργαζομένων, που τεκμαίρεται ότι θα προτιμούν χαμηλή επιβάρυνση από εισφορές και των συνταξιούχων, οι οποίοι επιθυμούν υψηλότερες συντάξεις και δεν τους απασχολεί το ύψος των εισφορών. Ας προστεθεί ότι, στην ελληνική περίπτωση, το πρόβλημα επιτείνεται από το γεγονός ότι μεταξύ 2015 και 2040 η πλειοψηφία των εργαζομένων θα ανήκει στο «νέο σύστημα» (πληρώνοντας υψηλότερες εισφορές και προσδοκώντας χαμηλότερη σύνταξη) και η πλειοψηφία των συνταξιούχων στο παλαιό! Η προβλεπόμενη αλλαγή στη σύνθεση του εκλογικού σώματος, ποιους ευνοεί σε αυτή τη διαμάχη των γενεών; Η απάντηση του Τήνιου είναι ότι θα υπάρξει ένταση των αντιπαλοτήτων, οι συνθήκες επίλυσης θα γίνουν δυσκολότερες και θα υπάρξει «δικτατορία των συνταξιούχων» ή «ανταρσία» των εργαζομένων

που υπάγονται κυρίως στο νέο σύστημα (Τήνιος, 2003, σ. 149, 153, 149, κ.ά.). Η πολιτική βιωσιμότητα οποιασδήποτε μεταρρύθμισης θα εξαρτηθεί πάντως και από το περιεχόμενο, τη μεθόδευση και, εντέλει, πολιτικούς παράγοντες όπως ηγεσία, σαφή μηνύματα, κλπ.

Γενικά, μπορεί να υποστηριχθεί ότι ορισμένα χαρακτηριστικά του ασφαλιστικού συστήματος (θύλακοι υπερπροστασίας και προνομίων, περιπτώσεις φτώχειας) οφείλονται στους συσχετισμούς επιρροής των οργανωμένων συμφερόντων. Ειδικότερα, το 73% των μελών του Γενικού Συμβουλίου της ΓΣΕΕ προέρχονται από τον ευρύτερο δημόσιο τομέα και μόλις 27% από τον ιδιωτικό στον οποίο όμως ανήκει το 90% των εργαζομένων. Είναι φυσικό, κατά συνέπεια η δομή αυτή της εκπροσώπησης όχι μόνον να ευνοεί τον δημόσιο τομέα, αλλά και δημιουργεί εμπόδια στον εκσυγχρονισμό (Στ. Μάνος, στο Ξαφά, 2001, σ. 158-159).

Μία καλά εστιασμένη ανάλυση της διασύνδεσης όψεων της κοινωνικής πολιτικής και της αντίδρασης της πολιτικής ελίτ και ομάδων συμφερόντων παρέχει η μελέτη του Σωτηρόπουλου (1999α) για τη δεκαετία του 1990. Έτσι, η ηγεμονική θέση του ασφαλιστικού ζητήματος στην ατζέντα των συζητήσεων για την κοινωνική πολιτική αντανάκλα τη σημασία της ομάδας των ηλικιωμένων στις εκλογικές αναμετρήσεις, άρα μοιραία, οι ανάγκες τους «απολαμβάνουν» προτεραιότητας στα προγράμματα των κομμάτων. Η ανάλυση αυτή υπακούει στο πρότυπο της πολιτικής αγοράς και εξηγεί ταυτόχρονα την ανυπαρξία συμμετοχής στον σχετικό διάλογο ομάδων όπως οι άνεργοι, οι φτωχοί, κ.ά. Η μη συγκρότηση μηχανισμών παρέμβασης από τις ομάδες των «απεχόντων», λόγω του χαμηλού βαθμού θεσμικής οργάνωσης, δίνει ελεύθερο πεδίο στις ομάδες των «εχόντων» ή συμμετεχόντων στο πολιτικό παιχνίδι να διαμορφώσουν τις διαπραγματεύσεις γύρω από μία ευνοϊκή για αυτούς ημερήσια διάταξη και με όρους του παιχνιδιού απόλυτα προσαρμοσμένους στις δικές τους ανάγκες (π.χ., καθορισμός των κοινωνικών προβλημάτων).

Η ανάλυση θα μπορούσε να επεκταθεί για να περιλάβει πολιτισμικούς παράγοντες. Εάν, για παράδειγμα, δεχθούμε ότι στην Ελλάδα επικρατεί ένας amoral familism, ότι οι σχετικές συμπεριφορές διαχέονται, τελικά, σε ολόκληρο το πολιτικό σύστημα, τότε έχουμε έναν παράγοντα που ευνοεί όλες αυτές τις πολιτικές συμπεριφορές, αντί να τις περιορίζει. Νύξεις προς αυτή την κατεύθυνση υπάρχουν. Σε κείμενο με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Αλλάζοντας

την οικονομία χωρίς την κοινωνία», όπου αναλύονται μεταρρυθμιστικές προσπάθειες ως τα μέσα της δεκαετίας του 1990 σημειώνεται π.χ. ότι «οι θεσμοί, συμπεριλαμβανομένων και των άτυπων όπως είναι οι κοινωνικές αξίες και στάσεις, δεν συνέβαλαν στη δημιουργία ενός πλαισίου εμπιστοσύνης, αξιόπιστων δεσμεύσεων και μακροχρόνιων σχέσεων που θα υποστήριζε μια μεταρρυθμιστική διαδικασία» (Lyberaki - Tsakalotos, 2000, σ. 18).

6. Η ΙΣΟΡΡΟΠΙΑ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΑΓΟΡΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ

Ο ρόλος του κράτους βρίσκεται στο κέντρο του ζητήματος

Το τωρινό σύστημα κοινωνικών ασφαλίσεων στην Ελλάδα ανήκει στην κατηγορία των δημοσίων και αναδιανεμητικών (για την ακρίβεια, *pay as you go*). Με αυτό εννοούμε το σύστημα στο οποίο οι σημερινές εισφορές χρηματοδοτούν τις συντάξεις του σήμερα, θεμελιώνοντας ηθικά και νομικά ένα δικαίωμα αντίστοιχης πληρωμής από τους μελλοντικούς εργαζόμενους. Τυπικά, είναι καθολικό (καλύπτει δηλαδή το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού) και κρατικά εγγυημένο ή απλά κρατικό. Οι ομοιότητες σταματούν όμως εκεί. Στον αντίποδα βρίσκεται το κεφαλαιοποιητικό σύστημα, στο οποίο οι εισφορές κατά τη διάρκεια του εργασιακού βίου επενδύονται και η απόδοσή τους συν το κεφάλαιο χρηματοδοτεί τις συντάξεις. Ισχύει, κυρίως, στις ΗΠΑ με τα συνταξιοδοτικά ταμεία να παίζουν ένα ιδιαίτερο ρόλο στις κεφαλαιαγορές για να εξασφαλίσουν εκείνες τις αποδόσεις των κεφαλαίων (συσσωρευόμενων ασφαλιστικών συνεισφορών) που θα γίνουν σύνταξη. Επίσης, το σύστημα αυτό αφήνει σαφώς μεγαλύτερα περιθώρια επιλογής στο άτομο και εναποθέτει το μέλλον στην ατομική ευθύνη περισσότερο από το πρώτο.

Στην πραγματικότητα ισχύουν μεικτά συστήματα, τα οποία περιλαμβάνουν στοιχεία και από τα δύο πρότυπα σε διαφορετικές αναλογίες.

Το ελληνικό σύστημα ανήκει στην κατηγορία των συστημάτων όπου στοιχεία *pay as you go* είναι κυρίαρχα ακόμη, ενώ συζητάται τώρα η αναβάθμιση κεφαλαιοποιητικών συστατικών. Ο ρόλος του κράτους ήταν και εξακολουθεί να είναι κρίσιμος, όχι μόνο γιατί καλύπτει ελλείμματα των ταμείων, αλλά και γιατί ασκεί ασφυκτικό

έλεγχο στη διαχείριση των κεφαλαίων. Παλαιότερα, ο έλεγχος στόχευε σε αναπτυξιακή αξιοποίηση των κεφαλαίων. Σήμερα ο στόχος είναι κυρίως να διασφαλισθούν «ικανοποιητικές συντάξεις».

Η ελληνική συζήτηση δεν αγνόησε το ζήτημα των διαφοροτικών προτύπων. Γενικά διαμορφώθηκαν δύο τάσεις. Η πρώτη υποστηρίζει ότι το σύστημα πρέπει να παραμείνει κατά βάση ένα σύστημα pay as you go και κρατικό. Η ιδιωτική ασφάλιση, υποστηρίζει μελέτη του ΙΝΕ, «δεν μπορεί να αποτελέσει ιδιαίτερο πυλώνα της κοινωνικής ασφάλισης [...] δεν αποδεχόμαστε σε καμιά περίπτωση την υποκατάσταση της κοινωνικής ασφάλισης από την ιδιωτική» (Ρομπόλης - Ρωμανιάς - Μαργιός, 2001, σ. 192). Σύμφωνα με τη δεύτερη άποψη, πρέπει να ενδυναμωθούν σημαντικά τα στοιχεία κεφαλαιοποίησης. Αναλυτικότερα, προτείνεται («Έκθεση Σπράου», 1997· Σπράου - Τήνιος, 1998· Τήνιος, 2001) το σύστημα των «τριών στυλοβατών» ή τριών πυλώνων: μία εθνική σύνταξη προνοιακού χαρακτήρα που δίδεται σε όλους τους πολίτες με ηλικιακά και εισοδηματικά κριτήρια με χρηματοδότηση από τον κρατικό προϋπολογισμό, μία αναπληρωματική του εισοδήματος σύνταξη που χρηματοδοτείται από τις τρέχουσες εισφορές εργαζομένων και εργοδοτών και η «κεφαλαιοποιητική» σύνταξη, που στηρίζεται στην εθελοντική (ή και υποχρεωτική) συμμετοχή και τις αποδόσεις των επενδυόμενων χρημάτων στην κεφαλαιαγορά. Παρόμοιο σύστημα («τριαξονικό σύστημα συντάξεων») με κάποιες διαφοροποιήσεις προτείνεται και από τον Λέανδρο (1996).

Στην πρόνοια ο ρόλος του κράτους είναι, επίσης, σημαντικός. Το ελληνικό σύστημα πρόνοιας περιλαμβάνει υπηρεσίες για τα παιδιά και τους νέους, τα άτομα με ειδικές ανάγκες, τους ηλικιωμένους και ομάδες-στόχους του κοινωνικού αποκλεισμού (βλ. Αμίτσης, 2001, σ. 154-230). Τα τελευταία χρόνια το χαρακτηρίζει ρευστότητα. Σήμερα, δρομολογούνται αλλαγές σε δομές που πρόσφατα καθιδρύθηκαν (1998, 2003) και δεν έχουν λειτουργήσει ακόμη. Μία πιθανή εξήγηση πρέπει να αναζητηθεί στα συμφέροντα όσων εμπλέκονται στο σύστημα. Επίσης, η τάση είναι για συγκεντρωτικές ρυθμίσεις που αποτυπώνονται στην ίδρυση ενός «Εθνικού Συστήματος Κοινωνικής Φροντίδας» ουσιαστικά αντιγράφουν το πρότυπο υπηρεσιών του ΕΣΥ. Και όλα αυτά, παρά τις αρνητικές εμπειρίες με το ΕΣΥ, που τελικά δεν ήταν παρά ένας τρόπος ρύθμισης των εργασιακών σχέσεων (λέγε δημοσιοϋπαλληλοποίησης) των γιατρών του (βλ. Venieris, 1996). Χαρακτηριστικό δε της συνο-

χής και της στέρεας μελέτης των επιπτώσεων και στόχων του εν λόγω εγχειρήματος περί Εθνικών Συστημάτων είναι η αναμόρφωση του προνοιακού συστήματος με την υπαγωγή του στα ΠΕΣΥ (Ν. 3106/2003),⁴ μόλις δηλαδή τέσσερα χρόνια μετά την ίδρυση του Εθνικού Συστήματος. Η εξέλιξη εδώ είναι ετεροχρονισμένη. Ενώ, δηλαδή, στην κοινωνική ασφάλιση συζητούνται ολοένα και περισσότερο αλλαγές που ευνοούν την ατομική ευθύνη και την αγορά, στην πρόνοια δοκιμάζονται παραλλαγές του κρατισμού με συνδυασμό ψευδεπίγραφων αποκεντρωμένων μοντέλων και αρχών (συγκεντρωτική-ετατιστική παράδοση).

Η ρύθμιση των ρόλων του δημοσίου και ιδιωτικού τομέα εξετάζεται και σε άλλες μελέτες που αφορούν την πρόνοια. Ο Γ. Αμίτσης, για παράδειγμα, ξεχωρίζει τέσσερα διαφορετικά μοντέλα κοινωνικών υπηρεσιών στα οποία το κράτος και οι ιδιωτικοί φορείς παίζουν διαφορετικούς ρόλους. Κατά τη γνώμη του, πρέπει να επιλεγεί ή να κατοχυρωθεί για την Ελλάδα το μοντέλο του «προνοιακού πλουραλισμού», στο οποίο η παραγωγή υπηρεσιών κατανέμεται μεταξύ του κράτους, των ιδιωτικών επιχειρήσεων, των μη κυβερνητικών οργανώσεων και των άτυπων δικτύων φροντίδας. Συναφώς, ο ρυθμιστικός ρόλος του κράτους πρέπει να αναμορφωθεί. Το Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας εξασφαλίζει την ποιότητα και αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων, προωθεί την άσκηση των δικαιωμάτων των χρηστών των υπηρεσιών πρόνοιας, κλπ. (Αμίτσης, 2001, σ. 417 κ.ε.). Οι προτάσεις παραμένουν γενικόλογες και θεωρητικά μετέωρες. Δεν στηρίζονται σε μια εμπειρική ανάλυση της λειτουργίας, των προβλημάτων και της αποτελεσματικότητας του τωρινού συστήματος και των πάσης φύσης φορέων του όπως αυτών που εμπλέκονται σε υπηρεσίες ενίσχυσης «ευπαθών ομάδων» του πληθυσμού – προσφύγων, αστέγων, τσιγγάνων, κ.ά. Ο συγγραφέας παρακάμπτει τη συζήτηση που έχει αναπτυχθεί για τον ρόλο της γραφειοκρατίας σε τέτοιες περιπτώσεις καθώς και τα προβλήματα σχέσεων ανάμεσα σε αρχές και φορείς (principal-agency). Ενδιαφέρεται, κυρίως, να αποτρέψει την επιλογή μοντέλων που εισάγουν «στοιχεία ιδιωτικοποίησης» ή περιορίζουν δραστηκτικά την παραγωγή υπηρεσιών πρόνοιας από το ίδιο το κράτος.

4. Με τον Ν. 3106/2003, οι προνοιακές μονάδες εντάσσονται στα ΠΕΣΥ τα οποία μετονομάζονται πλέον σε ΠΕΣΥΠ (Περιφερειακά Συστήματα Υγείας και Πρόνοιας). Παράλληλα, προβλέπεται και η θεσμοθέτηση και νέων οργανισμών (το Εθνικό Συμβούλιο Κοινωνικής Φροντίδας ως ΝΠΔΔ).

7. ΟΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΟΠΙΟΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ

Ένα ιδιαίτερο θέμα είναι οι *αλλαγές στο διεθνές και στο ευρωπαϊκό περιβάλλον*. Εδώ, βέβαια, θα προσφέρονταν αναλύσεις στο πλαίσιο του μεθοδολογικού προγράμματος της «νέας διεθνούς πολιτικής οικονομίας» που έχει ως κύριο αντικείμενο πώς οι εξελίξεις στο διεθνές οικονομικό σύστημα (παγκοσμιοποίηση) επηρεάζουν την ισορροπία κρατών και αγοράς σε όλες τις χώρες που συμμετέχουν στην παγκόσμια οικονομία. Στην Ελλάδα, ακολουθώντας τη σχετική συζήτηση, ο Πελαγίδης (2001) διερευνά αν ο σημερινός βαθμός παγκοσμιοποίησης περιορίζει την αυτονομία των κυβερνήσεων και το εθνικό κράτος. Η απάντησή του είναι γενικά αρνητική. Στη συζήτηση, πάντως, διατυπώνονται διάφορες υποθέσεις για, π.χ., το τέλος της κεννσιανής πολιτικής και το κράτος του ανταγωνισμού (Καζάκος, 2000). Επίσης, δεν λείπουν οι αμφισβησίες: ο Ρομπόλης από τη μια μεριά υποστηρίζει ότι υπάρχουν εθνικές λύσεις, από την άλλη απαιτεί «κοινωνική ένωση» (Ρομπόλης στο Ματσαγγάνης, 1999, σ. 190, κλπ.).

Ειδικά όσον αφορά τη συζήτηση για την παγκοσμιοποίηση και την κοινωνική πολιτική, ενδιαφέρον έχουν οι παρεμβάσεις εναντίον της μυθολογίας που αναπτύσσεται για τη μη συνύπαρξη κοινωνικού κράτους και ανταγωνιστικής οικονομίας σε ένα διεθνοποιημένο περιβάλλον. Χαρακτηριστική συμβολή στο ζήτημα αυτό είναι η μελέτη της Λυμπεράκη (1999). Η συγγραφέας αμφισβητεί ότι η επιταγή της προσαρμογής για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας αντιστρατεύεται υποχρεωτικά το ύψος και την ποιότητα των κοινωνικών παροχών και εστιάζει το αναλυτικό της ενδιαφέρον στις νέες κοινωνικές ανάγκες που επιτάσσουν την προώθηση ενός ενεργητικού κοινωνικού κράτους (έμφαση σε δεξιότητες, εκπαίδευση, κατάρτιση) έναντι του παθητικού/μεταβιβαστικού κοινωνικού κράτους.

Τα ζητήματα που θέτει η ευρωπαϊκή ενοποίηση και η παγκοσμιοποίηση μπορούν να τεθούν και διαφορετικά: ωθούν οι διαδικασίες αυτές τα εθνικά συστήματα κοινωνικής πολιτικής σε σύγκλιση προς ένα μοντέλο (το φιλελεύθερο) ή τα εθνικά συστήματα διατηρούν τελικά τη φυσιογνωμία τους; Στην ακαδημαϊκή συζήτηση διατυπώνονται δύο διαφορετικές υποθέσεις: σύμφωνα με την πρώτη, υπάρχει σύγκλιση με βάση ορισμένα κριτήρια, αλλά όχι κατάργηση ή συρρίκνωση ούτε εξομοίωση του κοινωνικού κράτους·

σύμφωνα με τη δεύτερη, οι επιδράσεις της παγκοσμιοποίησης απλά υπερτιμούνται και, συνεπώς, οι εσωτερικές εξελίξεις είναι θέμα πολιτικών επιλογών. Κοινά προβλήματα, πάντως, υπάρχουν παντού. Από τη σκοπιά της πολιτικής και όχι της διατύπωσης εμπειρικοαναλυτικών υποθέσεων εργασίας ενδιαφέρον έχει και το αίτημα για «κοινωνική ένωση» στην Ε.Ε. προκειμένου να προστατευθεί το «ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο».

Γεγονός είναι, πάντως, ότι διαμορφώνεται τα τελευταία χρόνια ένα πλαίσιο πολιτικής σε επίπεδο Ε.Ε. μέσω της λεγομένης «ανοιχτής μεθόδου συνεργασίας» που ναι μεν δεν δεσμεύει τυπικά, όμως γίνεται ολοένα και πιο πιεστική για τις κυβερνήσεις. Ειδικά για τα συνταξιοδοτικά συστήματα, οι κυβερνήσεις έχουν στο πλαίσιο αυτό συμφωνήσει σε 11 στόχους: να παρεμποδίσουν τον κοινωνικό αποκλεισμό, να κάνουν τα άτομα ικανά να διατηρήσουν τα επίπεδα ζωής μετά τη συνταξιοδότηση, να εξασφαλίσουν τη χρηματοδοτική βιωσιμότητα των συνταξιοδοτικών συστημάτων, να αυξήσουν τα επίπεδα απασχόλησης, να επεκτείνουν τα όρια ηλικίας, να διατηρήσουν υγιή δημόσια οικονομία, κλπ. (Commission, 2000, 2001). Οι στόχοι αυτοί εντάσσονται, βέβαια, σε μια γενικότερη ημερήσια διάταξη που αφορά ολόκληρη την κοινωνική πολιτική (Commission/Council, 2003). Συναφώς, ο Ν. Κουτσιαράς (2002) θέτει το ερώτημα γιατί συνεργάζονται στην Ε.Ε. για θέματα που οι ίδιοι δέχονται ότι ανήκουν στην αρμοδιότητα του εθνικού κράτους;

Το θέμα έχει ενδιαφέρον ανάμεσα σε άλλα γιατί αναδεικνύει καθαρά ότι η συζήτηση για την κοινωνική πολιτική διεξάγεται πλέον σε ένα διαφορετικό πολιτικό πλαίσιο από άλλες εποχές, στο οποίο η διεθνής συνεργασία αποκτά ολοένα και μεγαλύτερη σημασία για τη διάχυση της γνώσης, την ανταλλαγή εμπειριών, κλπ. Οι εξελίξεις αυτές επηρεάζουν εν πολλοίς και την ακαδημαϊκή συζήτηση στη χώρα, κατά τον βαθμό που η τελευταία αντιδρά στα συνεχή ερεθίσματα από την παραγωγή «επισήμων κειμένων» στην Ε.Ε. Θα ξεπερνούσε τα όρια του παρόντος αν επιχειρούσαμε να διερευνήσουμε πώς ακριβώς και σε ποια κλίμακα οι διεργασίες της Ε.Ε. (ανοιχτή μέθοδος συνεργασίας, κείμενα της Επιτροπής, ερευνητικά δίκτυα, κλπ.) επηρεάζουν, φερ' ειπείν, τις προτεραιότητες της ελληνικής ακαδημαϊκής συζήτησης, τις θεωρητικές οπτικές και μεθόδους της, τις προτάσεις πολιτικής που διατυπώνει, κλπ. Αιχμηρότερα: αν και πώς η προϋούσα ενσωμάτωσή της σε διαδικασίες προετοιμασίας, διαμόρφωσης και αποτίμησης της πρακτικής πολιτικής

συντείνει στην υπέρβαση ακαδημαϊκών ιδεολογικών αγκυλώσεων.

Σειρά μελετών εξετάζει γενικότερα τον ρόλο των διεθνών οργανισμών, εκτός από την Ε.Ε., στις συζητήσεις για το κοινωνικό κράτος. Χαρακτηριστικές μελέτες είναι αυτές του Κοντιάδη (2001), της Νικολακοπούλου-Στεφάνου (2002), του Σακελλαρόπουλου (2001) και του Βενιέρη (2002). Η όντως πρωτότυπη παρουσίαση της κοινωνικής πολιτικής του Συμβουλίου της Ευρώπης (Βενιέρης, 2002) στη βάση του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη συμβάλλει σημαντικά στην κάλυψη κενών της ελληνικής βιβλιογραφίας αναδεικνύοντας, ταυτόχρονα, τη διαφορά τυπικής θεσμοθέτησης και πραγματικής εφαρμογής.⁵ Η διαφορά αυτή συχνά λησμονείται στα πλαίσια των καθαρά νομικών/φορμαλιστικών προσεγγίσεων (Κοντιάδης, 2001). Τα χρήσιμα στοιχεία τόσο της εργασίας του Σακελλαρόπουλου (2001) για την κοινωνική πολιτική στα πλαίσια μίας σειράς οργανισμών (Ε.Ε., ΔΝΤ, ΟΟΣΑ, ΔΟΕ, ΠΟΕ, κ.ά.) όσο και η περιεκτική περιγραφή των στοιχείων κοινωνικής πολιτικής της Ε.Ε. δεν ενσωματώνονται σε ένα συνεκτικό σώμα υποθέσεων εργασίας που να σχετίζεται με τα βασικά ερωτήματα στη διεθνή βιβλιογραφία.

Η παγκοσμιοποίηση, όπως εύστοχα επισημαίνεται (Rhodes, 1996· Lazar/Stoyko, 1998), συχνά λειτουργεί ως αποδιοπομπαίος τράγος για τις αποτυχίες των εθνικών κρατών να περιορίσουν τις αρνητικές εκροές των κοινωνικών τους πολιτικών (π.χ., εξάρτηση από προνοιακές παροχές, μειωμένα κίνητρα απασχόλησης) αλλά και να «αποκαταστήσουν» τους πολιτικούς όρους συγκρότησής τους (πολιτικές και κοινωνικές συμμαχίες). Έτσι, τελεολογικές αποφάνσεις της μορφής: «η παγκοσμιοποίηση αποτελεί τη σοβαρότερη απειλή για μια δίκαιη και ισότιμη κοινωνική ανάπτυξη» (Σακελλαρόπουλος, 2001, σ. 265) χωρίς την εξέταση των εμπειρικών δεδομένων (μάλλον ευνοεί την άποψη περί ανάπτυξης των χωρών που συμμετέχουν στο παγκοσμιοποιημένο παιχνίδι παρά το αντίστροφο)⁶ φαίνεται ότι πέφτουν σε αυτή την παγίδα.⁷

5. «Κρίσιμο ζητούμενο της κοινωνικής πολιτικής του αναθεωρημένου Χάρτη παραμένει η επιτυχής ολοκλήρωση της διαδικασίας μετάβασης από τη θεωρία στην πράξη. Αυτή, εν πολλοίς, εξαρτάται από τη βούληση και τη συμπεριφορά των συμβαλλόμενων χωρών...» (Βενιέρης, 2002, σ. 372).

6. Βλ. για τη θετική συσχέτιση παγκοσμιοποίησης και ανάπτυξης (οικονομικής και κοινωνικής) στην έκθεση της World Bank (2002), *Globalization, Growth and Poverty*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη.

7. Ακόμη και ο εξευρωπαϊσμός της ελληνικής κοινωνικής πολιτικής συμβαδίζει με επέκταση του κοινωνικού κράτους (βλ. Andreou - Koutsias, 2002), σε αντί-

Κοινό σημείο, πάντως, των περισσότερων μελετών, παρά τη διαφορά ορολογίας, αποτελεί το γεγονός της μη ύπαρξης τάσης συγκρότησης ενός υπερεθνικού κοινωνικού κράτους αλλά η επιτάχυνση παραμετρικών ουσιαστικά μεταρρυθμίσεων που θα εξασφαλίσουν τη βιωσιμότητα των υπαρχόντων συστημάτων (δεν αμφισβητούνται, δηλαδή, θεμελιακές νόρμες όπως η κοινωνική αλληλεγγύη, ο ρόλος του κράτους και η αλληλοϋποστήριξη οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής).

8. ΕΙΔΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ

Δεδομένου του μεγάλου εύρους της κοινωνικής πολιτικής και των πολυάριθμων προγραμμάτων και μέτρων πολιτικής κοινωνικού χαρακτήρα, η εξέταση ειδικών θεμάτων και πτυχών είναι έργο εκτεταμένο που ξεπερνά τόσο τον σκοπό όσο και το εύρος του παρόντος άρθρου. Ωστόσο, κρίνουμε απαραίτητο να αναφερθούμε σε δύο ειδικές πτυχές της σχετικής συζήτησης: τον κοινωνικό διάλογο και τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Οι ακαδημαϊκές αναλύσεις υποθέτουν, συχνά, ότι ο κοινωνικός διάλογος συμβάλλει στη δημιουργία των προϋποθέσεων για την επιτυχή εφαρμογή μεταρρυθμιστικών προγραμμάτων. Ο κοινωνικός διάλογος μπορεί να καταλήγει σε τυπικές συμφωνίες ανάμεσα στους κοινωνικούς εταίρους και στο κράτος ή απλά να διευκολύνει άτυπες συνεννοήσεις.

Το θέμα εξετάζεται ή οριζόντια ή σε σχέση με συγκεκριμένο μεταρρυθμιστικό τομέα (π.χ. μεταρρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, μεταρρύθμιση της κοινωνικής ασφάλισης). Πολλές αναλύσεις εξετάζουν τις προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες ο κοινωνικός διάλογος μπορεί να επιτύχει. Ο Γ. Σπυρόπουλος προτείνει τις εξής: πρώτον, την ύπαρξη ανεξαρτήτων από κάθε πολιτική εξάρτηση και αντιπροσωπευτικών οργανώσεων των εργοδοτών και των εργαζομένων, ικανών να αναλάβουν υποχρεώσεις στο εθνικό επί-

θεση με το υπόδειγμα της «κακής» παγκοσμιοποίησης (μορφή της οποίας είναι και η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση) που θα οδηγούσε σε κονιοροποίηση των κοινωνικών κεκτημένων και εγκατάλειψη των μηχανισμών προστασίας ομάδων του πληθυσμού.

πεδο και να εξασφαλίσουν την εκτέλεση των συμφωνουμένων· δεύτερον, την κυβερνητική σταθερότητα· τρίτον την ειλικρινή αποδοχή της ανάγκης για κοινωνική συνεργασία και συμβιβασμούς από μέρους των συμμετεχόντων, και τέταρτον τη θεσμική αναγνώριση του διαλόγου στο πλαίσιο της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας (Σπυρόπουλος, 1998). Άλλες αναλύσεις επικεντρώνονται στην πραγματικότητα του κοινωνικού διαλόγου. Γενικά, διαπιστώνεται ότι η Ελλάδα έχει υστερήσει στον τομέα αυτό και ότι συνυπάρχει ένας κρατικός πατερναλισμός με ένα συγκρουσιακό πρότυπο άρθρωσης των κοινωνικών αιτημάτων (Κιούκias, 1994· Καζάκος, 1989). Γεγονός είναι ότι διάφοροι θεσμοί κοινωνικού διαλόγου δεν μπόρεσαν να επιβιώσουν στο παρελθόν και ότι, μόλις στη δεκαετία του 1990, η ΟΚΕ δείχνει να αποκτά μονιμότερο χαρακτήρα.

Η σχετικά πιο έντονη παρουσία μελετών για τον κοινωνικό αποκλεισμό στην ακαδημαϊκή (και πολιτική) συζήτηση οφείλεται βασικά σε δύο παράγοντες. Πρώτον, τη χρηματοδότηση σχετικών προγραμμάτων στα πλαίσια της Ε.Ε. για τη μελέτη της φτώχειας και την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού⁸ και δεύτερον, την εμφάνιση νέων φαινομένων φτώχειας στην Ελλάδα που σχετίζονται με μία σειρά κοινωνικοοικονομικών εξελίξεων όπως η εισροή μεταναστών (Ανατ. Ευρώπη και Αλβανία) και η αποδυνάμωση των παραδοσιακών δικτύων φροντίδας (π.χ., οικογένεια).

Έτσι, δεν είναι ανεξήγητο ότι οι σχετικές μελέτες ασχολούνται με πρωτογενή ερευνητικά ερωτήματα: τι είναι «κοινωνικός αποκλεισμός», πώς μετράται, ποιες οι θεωρητικές πτυχές που συναρτώνται με αυτόν και ποια η έκταση του φαινομένου στην Ελλάδα. Με τα ερωτήματα αυτά καταπιάνονται οι μελέτες των Καβουνίδη (1999), Μουσούρου (1998), Τσακλόγλου (1999) και Τσιάκαλου (1998). Ενώ η Καβουνίδη προσφέρει μία συνοπτική περιγραφή εννοιών, κοινοτικών πρωτοβουλιών, της ελληνικής εμπειρίας στη μελέτη της φτώχειας και βασικών προτάσεων πολιτικής (πολυδιάστατη αντιμετώπιση, αποφυγή γραφειοκρατικού φορμαλισμού, μηχανισμοί αξιολόγησης), τόσο η Μουσούρου όσο και ο Τσιάκαλος

8. Αναφερόμαστε, κυρίως, στο δεύτερο (1985-1989) και στο τρίτο (1989-1994) πρόγραμμα για την κοινωνική και οικονομική ενσωμάτωση των μη ευνοημένων ομάδων («Φτώχεια II και III»), τη δημιουργία του Παρατηρητηρίου για τις πολιτικές καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού το 1990 και την έναρξη εφαρμογής δύο κοινοτικών πρωτοβουλιών που σχετίζονται με τον κοινωνικό αποκλεισμό (1991, Horizon και Now).

προσφέρουν στοιχεία «αναστοχασμού» στην εννοιολόγηση και εξέταση των σχετικών φαινομένων (π.χ. σε ποιο βαθμό ο ορισμός ενός προβλήματος οριοθετεί και τις πολιτικές αντιμετώπισής του;).

Ο κοινωνικός αποκλεισμός μπορεί να μελετηθεί με όρους άρνησης ή μη πραγματοποίησης κοινωνικών δικαιωμάτων αλλά και με όρους ανισότητας των μελών μίας κοινωνίας στην απορρόφηση δημοσίου και κοινωνικού πλούτου. Η Μουσούρου συστηματοποιεί ακόμη περισσότερο την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού ως διαδικασίας (και όχι μόνο κατάστασης) στη βάση συγκεκριμένων κριτηρίων: κίνδυνος, απειλή, αποσταθεροποίηση, έκπτωση και πραγματικός αποκλεισμός. Παράλληλα, αναδεικνύεται η ενδεχόμενη αρνητική λειτουργία της ίδιας της κοινωνικής πολιτικής στην αναπαραγωγή του κοινωνικού αποκλεισμού (π.χ. στιγματισμός) που συνδέεται άμεσα με την έλλειψη κουλτούρας «ένταξης» των αποκλεισμένων, γεγονός που αντανακλάται και σε επίσημα κείμενα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (Commission, 1997).

Στο πεδίο των ερευνητικών και συγκριτικών μελετών, σημαντικές συνεισφορές αποτελούν οι εργασίες των Υφαντόπουλου (2001), Καβουνίδη (1999β), Tsakloglou (2000), Τσακλόγλου (1999) και οι εκθέσεις του Παρατηρητηρίου πολιτικών καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού (Καραντινός, κ.ά., 1992α, 1992β). Πέρα από το θετικό στοιχείο της συγκριτικής μεθόδου, η χρήση στατιστικών εργαλείων επιτρέπει την κατάδειξη της αναποτελεσματικότητας και, εν τέλει, του προβλήματος πολιτικής (Υφαντόπουλος, 2001). Ο Tsakloglou (2000) αναδεικνύει ομοιότητες μεταξύ των μεσογειακών κρατών μελών της Ε.Ε. στο ζήτημα της φτώχειας, φέρνοντας στο προσκήνιο τη σχετική φιλολογία περί «νότιου» μοντέλου κοινωνικής πολιτικής. Η πιο αναλυτική εργασία του Ματσαγγάνη (1999γ) για τη λειτουργία της παγίδας της φτώχειας από την εφαρμογή προγραμμάτων ελαχίστου εγγυημένου εισοδήματος όταν δεν υπάρχουν δικλίδες και κίνητρα επανένταξης του επωφελομένου στην αγορά εργασίας θέτει όρια και ζητήματα σχεδιασμού στη χάραξη πολιτικής καταπολέμησης της φτώχειας. Τέλος, η σύγκριση της μελέτης της Καβουνίδη (1999) με τις σχετικές εκθέσεις του Καραντινού κ.ά. (1992α, 1992β) αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον (αλλά γεννά και μελαγχολικές σκέψεις) λόγω των ταυτόσημων γενικών συμπερασμάτων παρά τη μεσολάβηση σχεδόν μίας δεκαετίας μεταξύ των δύο μελετών: το σύστημα κοινωνικών υπηρεσιών χαρακτηρίζεται από έλλειψη σχεδιασμού, αποσπασματικό-

τητα και αλληλοεπικαλύψεις και περιορισμένη πρόσβαση ομάδων του πληθυσμού (ή αποκλεισμό της πρόσβασης;). Είναι εύλογο ότι αυτές οι δομικές ανεπάρκειες μάλλον αναπαραγάγουν τον κοινωνικό αποκλεισμό παρά τον αποδυναμώνουν, ενώ διατυπώνεται η άποψη (Καραντινός, 1992α) ότι νομοθετήματα προνοιακού χαρακτήρα (π.χ. νόμος 1648/1986 για την απασχόληση αναπήρων στο δημόσιο) έγιναν «εργαλεία» της πελατειακής πολιτικής. Η διαπίστωση αυτή, και στον βαθμό που ισχύει και σήμερα, δημιουργεί εύλογα ερωτηματικά για το πώς το ελληνικό προνοιακό κράτος μετουσιώνει αξίες και αρχές, όπως η κοινωνική αλληλεγγύη και η ενδυνάμωση του ατόμου στην κοινωνική ζωή μέσα από τέτοιες διαδικασίες: μάλλον φαλκιδεύουν την κοινωνική αλληλεγγύη και συνοχή, προάγουν τις ομορτοουνιστικές συμπεριφορές και τις στρατηγικές προσοδοθηρίας, δημιουργώντας μακροχρόνια μία ανάλογη κουλτούρα. Ίσως αυτή η κουλτούρα (νόρμες, αξίες, άτυποι κανόνες) εξηγεί, σε κάποιο βαθμό, και τη δυσκολία μεταρρυθμιστικών προσπαθειών προς εξορθολογισμό του συστήματος και εισαγωγή στοιχείων ενεργητικής παρέμβασης των ασφαλισμένων μακριά από την κρατική προστασία και αρωγή.

Τελειώνοντας, σημειώνουμε ότι η εγχώρια δημόσια συζήτηση, συχνά, κυριαρχείται από αυτό που ο T. Mäkinen (1999) αποκάλεσε σύνδρομο του «όσο μεγαλύτερο τόσο καλύτερο» («the bigger the better» syndrome) όσον αφορά την αξιολόγηση των προνοιακών καθεστώτων. Η σύγκλιση των κοινωνικών δαπανών μεταξύ της Ελλάδας και των υπολοίπων αναπτυγμένων κοινωνικών κρατών αναγορεύεται σε πραγματική σύγκλιση και ένδειξη ισχυρής κοινωνικής αλληλεγγύης. Όμως, όπως ανέδειξαν και εμπειρικά πολλές μελέτες, οι υψηλές κοινωνικές δαπάνες δεν αποτελούν επαρκή προϋπόθεση για την επίτευξη της κοινωνικής αλληλεγγύης (π.χ. μείωση της φτώχειας). Έτσι, αν και η Ελλάδα συγκλίνει με τον μέσο όρο της Ε.Ε. στο ύψος των κοινωνικών δαπανών, αποκλίνει στη μείωση της φτώχειας! (βλ. Ifandopoulos, 2002). Άλλες μελέτες, στις οποίες αναφερθήκαμε ήδη αναλυτικά, βεβαίωσαν ότι η επέκταση του ελληνικού συστήματος συνοδεύθηκε από ανισότητες. Η εμμονή στο μέγεθος των δαπανών υποκρύπτει, εντέλει, την επιθυμία διατήρησης των ανισοτήτων και προάσπισης, γενικότερα, του status quo.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Α. (2002), «Το κοινωνικοασφαλιστικό σύστημα και η αναπτυξιακή διαδικασία στην Ελλάδα: Αλληλεπιδράσεις», *Εκθέσεις 39*, ΚΕΠΕ, Αθήνα.
- ΑΜΙΤΣΗΣ, Γ. (2001), *Αρχές οργάνωσης και λειτουργίας του συστήματος κοινωνικής πρόνοιας. Το ελληνικό μοντέλο των κοινωνικών υπηρεσιών και η ευρωπαϊκή εμπειρία*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- ANDREOU, G. - KOUTSIARAS, N. (2002), «The Greek Welfare System in the European Context», στο *Greece in the European Union: The New Role & the New Agenda*, Ministry of Press and Mass Media, σ. 156-168.
- BENIΕΡΗΣ, Δ. (1996), « Η εναρμόνιση του ελληνικού συστήματος κοινωνικής ασφάλισης: Ένα κοινωνικοπολιτικό αδιέξοδο», στο Δ. Κρεμαλής, *Απλοποίηση και συστηματοποίηση των κανόνων κοινωνικής προστασίας*, Α. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή.
- ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ, Γ. (1994), *Φιλελευθερισμός, συντηρητισμός, κοινωνικό κράτος 1973-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- ΒΟΥΡΛΟΥΜΗΣ, Π. (2002), *Το ασφαλιστικό με απλά λόγια*, Ποταμός, Αθήνα.
- ΓΕΤΙΜΗΣ, Π. - ΓΡΑΒΑΡΗΣ, Δ. (επιμ.) (1993), *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική. Η σύγχρονη προβληματική*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- COMMISSION/COUNCIL (2003), «Joint report on adequate and sustainable pensions», Βρυξέλλες, 3 Μαρτίου, 6527/2/03 REV 2.
- COMMISSION/ECONOMIC POLICY COMMITTEE (2001), «Budgetary challenges posed by ageing populations: the impact on public spending on pensions, health and long-term care for the elderly and possible indicators of the long-term sustainability of public finances», EPC/PCFIN/655/01-EN final, Βρυξέλλες.
- COMMISSION (2001), *Supporting National Strategies for Safe and Sustainable Pensions Through an Integrated Approach*, COM (2001) 362 final.
- COMMISSION (2000), *The Future Evolution of Social Protection from a Long-Term Point of View: Safe and Sustainable Pensions*, COM (2000) 622 final.
- COMMISSION (1999), *A Concerted Strategy for Modernizing Social Protection*, COM (1999) 347 final.
- COMMISSION (1999), *Towards a Europe for all Ages-Promoting Prosperity and Intergenerational Solidarity*, COM (1999) 221 final.
- COMMISSION (1997), *Modernising and Improving Social Protection in the European Union*, COM (1997) 102 final.
- DOWNS, A. (1957), *An Economic Theory of Democracy*, Harper and Bros., Νέα Υόρκη.
- ΕΚΚΕ (συλλογικό), *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, τόμ. Α΄, ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΞΕΤΑΣΗ ΤΗΣ ΜΑΚΡΟΠΡΟΘΕΣΜΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΠΟ-

- ΛΙΤΙΚΗΣ («Επιτροπή Σπράου») (1997), *Οικονομία και συντάξεις: Συνεισφορά στον κοινωνικό διάλογο*, Αθήνα.
- EUROSTAT (2003), «Statistics in focus. Population and social conditions: Poverty and social exclusion in the EU after Laeken», Part I & II, No. 8 & 9/2003, Eurostat, Λουξεμβούργο.
- IFANDOPOULOS, J. (2002), «Greece and the European Social Model», στο *Greece in the European Union: The New Role & the New Agenda*, Ministry of Press and Mass Media, σ. 169-184.
- IMF (2002), *Greece: Selected Issue-An Overview of Pension Reform*, Country Report No. 02/58, Ουάσινγκτον.
- ΚΑΒΟΥΝΙΔΗ, ΤΖΕΝΗ (1999α), «Κοινωνικός αποκλεισμός: έννοια, κοινοτικές πρωτοβουλίες, ελληνική εμπειρία και διλήμματα πολιτικής» στο ΕΚΚΕ (συλλογικό), *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, τόμ. Α', ΕΚΚΕ, Αθήνα, σ. 47-79.
- ΚΑΒΟΥΝΙΔΗ, ΤΖΕΝΗ (1999β), «Οι υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας και η καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού», στο ΕΚΚΕ (συλλογικό), *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, τόμ. Α', ΕΚΚΕ, Αθήνα, σ. 251-271.
- ΚΑΖΑΚΟΣ, Ρ. (2003), «Greece: Political and Economic Aspects of the Euro», στο J.-V. Louis - A. Komninos (επιμ.), *The Euro-Law, Politics, Economics*, BIICL, Λονδίνο, σ. 171-192.
- ΚΑΖΑΚΟΣ, Π. (2000), «Παγκοσμιοποίηση και κράτος πρόνοιας», στο Μ. Τσινιουζέλης - Κ. Υφαντής (επιμ.), *Σύγχρονα προβλήματα διεθνών σχέσεων. Κρατική κυριαρχία, απειλές, προκλήσεις*, Σιδέρης, Αθήνα, σ. 201-249.
- ΚΑΡΑΝΤΙΝΟΣ, Δ. - ΙΩΑΝΝΟΥ, Χ. - ΚΑΒΟΥΝΙΔΗΣ, Ι. (1992α), *Οι κοινωνικές υπηρεσίες και η κοινωνική πολιτική καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού*, Υπουργείο Εργασίας & ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- ΚΑΡΑΝΤΙΝΟΣ, Δ. - ΚΑΒΟΥΝΙΔΗ, ΤΖΕΝΗ - ΙΩΑΝΝΟΥ, Χ. (1992β), «Δεύτερη εθνική έκθεση», *Παρατηρητήριο πολιτικών καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού*, Υπουργείο Εργασίας & ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- ΚΑΣΙΜΑΤΗ, ΚΟΥΛΑ (επιμ.) (1998), *Κοινωνικός αποκλεισμός: η ελληνική εμπειρία*, Gutenberg, Αθήνα.
- ΚΑΤΡΟΥΓΑΛΟΣ, Γ. (1996), «The South European Welfare Model: The Greek Welfare State, in search of an identity», *Journal of European Social Policy*, τόμ. 6, τχ. 1, σ. 39-60.
- ΚΑΤΡΟΥΓΑΛΟΣ, Γ. - LAZARIDIS, GABRIELLA (2003), *Southern European Welfare States. Problems, Challenges and Prospects*, Palgrave MacMillan, Λονδίνο.
- ΚΙΟΥΚΙΑΣ, Δ. (1994), *Οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα: Ενσωμάτωση και πρόσβαση στο κράτος σε συγκριτική προοπτική*, Εξάντας, Αθήνα.
- ΚΟΥΤΣΙΑΡΑΣ, Δ. (2002), «Κοινωνική πολιτική και ευρωπαϊκή ολοκλήρω-

- ση: οικονομική λογική και θεσμοί στην πολιτική», Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.
- ΚΡΕΜΑΛΗΣ, Κ. (επιμ.) (1996), *Απλοποίηση και συστηματοποίηση των κανόνων κοινωνικής προστασίας*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή.
- LAZAR, H. - ΣΤΟΥΚΟ, Ρ. (1998), «The future of the Welfare State», *International Social Security Review*, τόμ. 51, τχ. 3, σ. 3-36.
- ΛΕΑΝΔΡΟΣ, Ν. (1996), «Η κρίση της κοινωνικής ασφάλισης. Κατευθύνσεις για τη μεταρρύθμιση του συστήματος», Μελέτη αριθ. 3, ΙΟΒΕ, Αθήνα.
- ΔΙΑΚΟΣ, Α. (1993), *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας & Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα.
- ΛΥΜΠΕΡΑΚΗ, ΑΝΤΙΓΟΝΗ (1999), «Το κοινωνικό κράτος στην εποχή της παγκοσμιοποίησης», στο Μ. Ματσαγγάνης (επιμ.), *Προοπτικές του Κοινωνικού Κράτους στη Νότια Ευρώπη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 67-80.
- LYBERAKI, ANTIGONE - TSAKALOTOS, E. (2000), «Reforming the Economy without Society: Social and institutional constraints to economic reform in post-1974 Greece», Working Paper, Ο.Π.Α./Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Οικονομικών Σπουδών, Αθήνα.
- ΜÄKINEN, T. (1999), «Structural pressures, social policy and poverty», *International Social Security Review*, τόμ. 52, τχ. 4, σ. 3-24.
- MATSAGANIS, M. (2000), «Social assistance in Southern Europe: the case of Greece revisited», *Journal of European Social Policy*, τόμ. 10, τχ. 1, σ. 68-80.
- ΜΑΤΣΑΓΓΑΝΗΣ, Μ. (επιμ.) (1999α), *Προοπτικές του Κοινωνικού Κράτους στη Νότια Ευρώπη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- ΜΑΤΣΑΓΓΑΝΗΣ, Μ. (1999β), «Τα διλήμματα της μεταρρύθμισης του κοινωνικού κράτους», στο Μ. Ματσαγγάνης (επιμ.), *Προοπτικές του Κοινωνικού Κράτους στη Νότια Ευρώπη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 13-32.
- ΜΑΤΣΑΓΓΑΝΗΣ, Μ. (1999γ), «Προστασία των χαμηλών εισοδημάτων και ταγίδα της φτώχειας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ.χ. 100, σ. 65-78.
- ΜΑΥΡΕΑΣ, Κ. (1998), «Κοινωνική πολιτική και ιδεολογία στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Επιδράσεις και εξελίξεις με αφορμή το ζήτημα των κοινωνικών ασφαλίσεων», *Θέσεις*, τχ. 64, σ. 121-155.
- ΜΟΥΖΕΛΗΣ, Ν. (2002), *Από την αλλαγή στον εκσυγχρονισμό*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- ΜΟΥΣΗΣ, Ν. (2002), *Η κοινωνική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, ΛΟΥΚΙΑ (1998), «Κοινωνικός αποκλεισμός και κοινωνική προστασία», στο Κούλα Κασμάτη (επιμ.), *Κοινωνικός αποκλει-*

- σμός: η ελληνική εμπειρία, Gutenberg, Αθήνα, σ. 67-85.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΤΕΦΑΝΟΥ, ΗΡΩ (2002), *Η κοινωνική Ευρώπη: Ελλείμματα και προοπτικές*, Σιδέρης, Αθήνα.
- ΞΑΦΑ, ΜΙΡΑΝΤΑ (2001), «Ασφάλιση: Η άποψη των φιλελευθέρων», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 8-9, σ. 156-161.
- ΠΕΛΑΓΙΔΗΣ, Θ. (2001), *Πόσο έχει προχωρήσει η παγκοσμιοποίηση*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- PETMESIDOU, MARIA (1996), «Social protection in Greece: a brief glimpse of a Welfare State», *Social Policy and Administration*, τόμ. 30, τχ. 4, σ. 342-347.
- ΠΕΤΡΑΛΙΑΣ, Ν. (επιμ.) (1993), *Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα.
- RHODES, M. (1996), «Globalization and West European Welfare States: A critical review of recent debates», *Journal of European Social Policy*, τόμ. 6, τχ. 4, σ. 305-327.
- ΡΗΓΑ, ΒΑΣΩ (1993), «Συνταξιοδοτική πολιτική: θεωρία-εμπειρία σε τρεις χώρες της ΕΟΚ, ιδιαιτερότητες της ελληνικής εμπειρίας», στο Π. Γετίμης - Δ. Γράβαρης (επιμ.), *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική. Η σύγχρονη προβληματική*, Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 171-202.
- ΡΟΜΠΟΛΗΣ, Σ. - ΡΩΜΑΝΙΑΣ, Γ. - ΜΑΡΓΙΟΣ, Β. (2001), *Αναλογιστική μελέτη του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης στην Ελλάδα*, ΓΣΕΕ/ΙΝΕ, Αθήνα.
- ΡΟΜΠΟΛΗΣ, Σ. - ΧΛΕΤΣΟΣ, Μ. (1995), *Η κοινωνική πολιτική μετά την κρίση του κράτους πρόνοιας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
- ΡΟΜΠΟΛΗΣ, Σ. (1999), «Σύγχρονες εξελίξεις στην εργασία και στην κοινωνική ασφάλιση. Οι θέσεις του συνδικαλιστικού κινήματος», στο Μ. Ματσαγγάνης (επιμ.), *Προοπτικές του Κοινωνικού Κράτους στη Νότια Ευρώπη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 177-195.
- ΡΟΜΠΟΛΗΣ, Σ. (1990), *Κοινωνική ασφάλιση: η διαρκής κρίση και οι προοπτικές*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
- RHODES, M. (1996), «Globalization and West European Welfare States: A critical review of recent debates», *Journal of European Social Policy*, τόμ. 6, τχ. 4, σ. 305-327.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. (2001), *Υπερεθνικές κοινωνικές πολιτικές την εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Κριτική, Αθήνα.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. (επιμ.) (1999), *Η μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους*, Κριτική, Αθήνα.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. (1993α), «Ευρωπαϊκό κοινωνικό κράτος ή εθνικές κοινωνικές πολιτικές; Ο ευρωπαϊκός κοινωνικός χώρος μετά το Μάαστριχτ», στο Π. Γετίμης - Δ. Γράβαρης (επιμ.), *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική. Η σύγχρονη προβληματική*, Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 469-473.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. (1993β), *Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική*, Κριτική, Αθήνα.

- ΣΠΡΑΟΣ, Γ. - ΤΗΝΙΟΣ, Π. (1998), «Διανεμητικά και κεφαλαιοποιητικά συστήματα συντάξεων: Εντυπώσεις και ουσία», *Δελτίο Οικονομικό και Στατιστικό*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, τχ. 10, σ. 8-17.
- ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1998), *Εργασιακές σχέσεις - εξελίξεις στην Ελλάδα, την Ευρώπη και το διεθνή χώρο*, Α. Σάκκουλας, Αθήνα.
- ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. (1999α), «Το καλειδοσκόπιο του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα της δεκαετίας του '90», στο Μ. Ματσαγγάνης (επιμ.), *Προοπτικές του Κοινωνικού Κράτους στη Νότια Ευρώπη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 139-152.
- ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. (1999β), «Ο μπουρλοτιέρης κομμουνιστής και ο πένης και νήσις εργάτης: η κοινωνική πολιτική της δικτατορίας» στο Γιάννα Αθανασάτου - Α. Ρήγος - Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974: Πολιτικές πρακτικές-ιδεολογικός λόγος-αντίσταση*, Καστανιώτης, Αθήνα, σ. 115-131.
- ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. (2003), «"Όψεις Βαβυλωνίας": Ερμηνείες της μεταπολεμικής ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα», στο Δ. Βενιέρης - Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Η κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- ΤΗΝΙΟΣ, Π. (2003), *Ανάπτυξη με αλληλεγγύη. Ένα πλαίσιο για τις συντάξεις του νέου αιώνα*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- ΤΗΝΙΟΣ, Π. (2001), *Κοινωνία, Οικονομία, Συντάξεις: Κρυμμένος θησαυρός*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- ΤΣΑΚΛΟΓΛΟΥ, Π. (1999), «Ανισότητα και φτώχεια στην Ελλάδα», στο Μ. Ματσαγγάνης (επιμ.), *Προοπτικές του Κοινωνικού Κράτους στη Νότια Ευρώπη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 97-117.
- ΤΣΑΚΛΟΓΛΟΥ, Ρ. (2000), «Poverty and anti-poverty policies in Greece and a comparison with other Mediterranean EU Member-States», στο Α. Mitsos - Η. Mossialos (επιμ.), *Contemporary Greece and Europe*, Ashgate, Aldershot, σ. 331-355.
- ΤΣΙΑΚΑΛΟΣ, Γ. (1998), «Κοινωνικός αποκλεισμός: ορισμοί, πλαίσιο και σημασία», στο Κούλα Κασιμάτη (επιμ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός: η ελληνική εμπειρία*, Gutenberg, Αθήνα, σ. 39-65.
- VENIERIS, D. (1996), «Dimensions of Social Policy in Greece», *South European Society and Politics*, τόμ. 1, τχ. 3, σ. 260-269.
- WORLD BANK (2002), *Globalization, Growth and Poverty*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη.
- ΥΦΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (2001), «Η αποτελεσματικότητα του κράτους πρόνοιας για την καταπολέμηση της φτώχειας στην Ευρωπαϊκή Ένωση», στο Δ. Κικίλιας - Η. Μπάγκαβος - Πλ. Τήνιος - Μ. Χλέτσος (επιμ.), *Δημογραφική γήρανση, αγορά εργασίας & κοινωνική προστασία: τάσεις, προκλήσεις & πολιτικές*, Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας, Αθήνα, σ. 312-328.